

Pismo redakciji lista Sloboda

Mihail Bakunjin

1872

Gospodo urednici, pošto ste sa Marksovog kongresa u Hagu izvestili o mojoj ekskomunikaciji, smatraćete stoga umesnim, zar ne, da primite i moj odgovor. Evo ga.

Pobeda gospodina Marksa i njegovih bila je potpuna. Sigurni u jednu organizovanu većinu, dugo i sa puno veštine i brižljivosti pripremanu, mada ne i sa poštovanjem načela morala, istine i pravednosti, koja se tako često sreću u njihovim govorima, a tako retko u njihovim delima – marksovci su pokazali svoje pravo lice, i kao što već dolikuje ljudima koji vole vlast, oni su, uvek u ime suvereniteta naroda, što će ubuduće služiti kao osnova svim pretendentima na vlast nad masama, smelo izdali dekret o ropstvu naroda Internacionale.

Da je Internacionala manje živa, da se ona, kao što oni uobražavaju, zasniva samo na organizaciji vodećih centara, a ne na istinskoj solidarnosti pravih interesa i aspiracija proleterijata svih civilizovanih zemalja, na dobrovoljnoj i slobodnoj federalizaciji radničkih sekcija i federacija, nezavisnoj od svakog vladajućeg tutorstva, onda bi dekreti onog zlosrećnog haškog kongresa, preterano uslužne i verne inkarnacije Marksove teorije i prakse, bili dovoljni da je unište. Po njima bi ova veličanstvena organizacija, u čijem je osnivanju, što rado konstatujem, gospodin Marks imao koliko inteligentan toliko i energičan udeo, izgledala istovremeno smešna i zadojena mržnjom.

Jedna država, jedna vlada, jedna univerzalna diktatura! San Grgura VII, Bonifacija VIII, Karla V i Napoleona u novim oblicima, ali koji se uvek sa istim pretenzijama ponavlja u taboru socijalističke demokratije. Može li se zamisliti išta grotesknije i, istovremeno, išta uvredljivije?

Smatrati da jedna grupa ljudi, čak i najpametnija, s najboljim namerama, može biti u stanju da bude misao, duša, vodeća i ujedinjuća volja revolucionarnog pokreta i ekonomske organizovanosti proleterijata svih zemalja, jeste takva jeres prema zdravom ljudskom razumu da se čovek mora zapanjeno zapitati: kako je tako inteligentan čovek kao Marks mogao iskazati tu misao?

Pape su kao opravdanje imali bar apsolutnu istinu, objavivši da je milošću svetog Duha imaju u rukama i u koju su, kao što se pretpostavljalo, verovali. Gospodin Marks nema takvo opravdanje, i ne želim da mu nanese uvredu mišlju da on uobražava da je naučno otkrio nešto što se približava apsolutnoj istini. Ali čim apsolutno ne postoji, ne može ni za Internacionalu da postoji nekakva nepogrešiva dogma, prema tome ni neka službena politička ili ekonomska teorija, i naši kongresi ne bi nikada smeli da uzimaju na sebe ulogu opštih crkvenih skupova, koji za sve pristalice i vernike proklamuju obavezujuće principe.

Postoji samo jedan zakon koji je za sve članove Internacionale, pojedince, sekcije i federacije, uistinu obavezan, koji predstavlja istinitu i jedinu osnovu društva. A to u celokupnoj svojoj rastegljivosti i sa svim svojim posledicama i primenama jeste internacionalna solidarnost radnika svih poziva i svih zemalja u njihovoj ekonomskoj borbi protiv eksploatatora. U istinskom organizovanju ove solidarnosti, kroz spontanu akciju radnih masa i kroz apsolutno slobodnu, i to ukoliko slobodniju utoliko moćniju, federaciju radnih masa svih jezika i nacija – a ne njihovim ujedinjavanjem pomoću dekreta i pod bičem neke vlade – jedino u tome leži pravo i živo jedinstvo Internacionale. Da politička borba proleterijata mora da potekne, uistinu da potiče iz daljeg organizovanja borbene solidarnosti proleterijata protiv buržoaskog izrabljivanja – ko će u to posumnjati? Marksovci i mi smo u tom pogledu istog mišljenja. Ali odmah izbija na površinu pitanje koje nas tako duboko od njih razdvaja.

Mi smatramo da revolucionarna politika proleterijata neizbežno treba da ima uništenje država za svoj neposredni i jedini cilj. Ne razumemo kako neko može govoriti o internacionalnoj solidarnosti, a hteo bi da države ostanu – sem ukoliko ne sanja o univerzalnoj državi, tačnije o univerzalnom robovanju, poput velikih careva i papa – budući da država samim svojim bičem predstavlja razbijanje solidarnosti i, prema tome, permanentni uzrok rata. Isto tako teško mo-

žemo razumeti kad se govori o slobodi proleterijata ili o pravom oslobođenju masa u državi i pomoću države. Država znači vladavinu, a svaka vladavina pretpostavlja potčinjavanje masa – prema tome, njihovo izrabljivanje u korist neke vladajuće manjine.

Mi ne priznajemo, čak ni kao revolucionarni prelazni oblik, ni nacionalne konvencije, ni konstituante, ni privremene vlade, ni takozvane revolucionarne diktature, jer smo ubeđeni da je jedino u masama revolucija iskrena, poštena i istinita, i da se, ako je koncentrisana u rukama nekolicine vodećih ličnosti, neizbežno i neodložno pretvara u reakciju. To je naše uverenje, i nije sada trenutak da ga dalje izlažemo.

Marksovci se izjašnjavaju za sasvim suprotne ideje. Kao dobri Nemci, oni su obožavaoci državne sile, pa neizbežno i proroka političke i socijalne discipline, boraca koji se, odozgo naniže, uvek u ime opšteg prava glasa i suvereniteta masa bore za takvo uređenje koje tim masama zadržava pravo da se pokoravaju vođama, toj izabranoj gospodi. Marksovci ne priznaju nikakvo drugačije oslobođenje sem onog koje očekuju od svoje narodne države. Oni su tako malo neprijatelji patriotizma da čak i njihova Internacionala i suviše često nosi boje pangermanizma. Između bizmarkovske i marksovске politike postoji zaceo veoma jasna razlika, ali između marksovaca i nas nalazi se ponor. Oni su vladini ljudi, a mi anarhisti, pa kud puklo da puklo.

Ove dve glavne političke tendencije dele danas Internacionalu u dva tabora. Na jednoj strani se nalazi, ako dobro pogledamo samo Nemačka; na drugoj se nalaze, na različitim stupnjevima Italija, Španija, Švajcarska Jura, veći deo Francuske, Belgija, Holandija i u veoma bliskoj budućnosti slovenski narodi. Ove dve struje sudarile su se na haškom kongresu, i zahvaljujući velikoj spretnosti gospodina Marksa, zahvaljujući potpuno veštačkoj organizaciji njegovog poslednjeg kongresa, pobedila je germanska struja.

Da li to znači da je ovo užasno pitanje rešeno? Nije na pravi način čak ni razmatrano; većina je glasala kao dobro izvežbana regimenta i ugušila svojim glasanjem svaku diskusiju. Protivrečnost je, dakle, živa i još uvek opasna, i gospodin Marks sam, uprkos opijenosti pobedom, sigurno ne uobražava da će tako jeftino proći. I čak ako bi za trenutak i gajio tako suludu nadu, morao bi mu solidarni protest jurske, španske, belgijske i holandske delegacije (da ne govorimo o Italiji, koja nije ni pristala da pošalje delegate na ovaj i suviše očigledno lažiran kongres) – morao bi ga ovaj, po formi tako odmeren ali po sadržaju utoliko energičniji i značajniji, protest nečemu naučiti.

Sam protest je, očigledno, veoma slab vesnik ove užasne opozicije, koja će izbiti u svim zemljama istinski prožetim principom i strašću socijalne revolucije. Čitava ova bura biće izazvana zlosrećnom težnjom marksovaca da od političkog pitanja naprave osnovu, obavezni princip Internacionalne.

Danas je pomirenje između ove dve pomenute struje zaista nemoguće. Jedino praksa socijalne revolucije, velika nova istorijska iskustva i logika činjenica mogu, pre ili kasnije, da dovedu do jednog zajedničkog rešenja, i uvereni sasvim u vrednost našeg principa, mi se nadamo da će nam se tada čak i Nemci – nemački radnici, ne njihove vođe – najzad priključiti, da bismo ove tamnice naroda, koje zovu državama razrušili, a politiku, koja nije zapravo ništa drugo do veština da se masama vlada, osudili.

Ali šta danas da radimo? Pošto je danas rešenje i pomirenje na polju politike nemoguće, moramo se međusobno trpeti i nijednoj zemlji ne smemo poricati pravo da sledi one političke tendencije koje joj se više sviđaju i koje joj u njenoj specifičnoj situaciji izgledaju najpodesnije. Odstranjajući, dakle, sva politička pitanja iz obaveznog programa Internacionalne, jedinstvo ove velike organizacije možemo tražiti jedino na terenu ekonomske solidarnosti. Ta nas solidarnost ujedinjuje, dok nas politička pitanja neizbežno razdvajaju.

Sigurno je da se ni Italijani, ni Španci, ni Jurašani, ni Francuzi, ni Belgijanci, ni Holanđani, ni slovenski narodi, ti istorijski neprijatelji pangermanizma, pa čak ni engleski i američki proleterijat nikada neće potčiniti političkim tendencijama koje danas nemačkom proleterijatu nameće njegov slavoljubivi vođa. Ali čak i u slučaju da zbog ove poslušnosti novo Generalno veće (u Njujorku) na sve ove zemlje stavi zabranu i da ih neki novi veliki koncil marksovaca ekskomunicira i objavi da su iz Internacionale isterane, da li se možda time umanjuje ekonomska solidarnost koja nužno, prirodno i faktički postoji između proleterijata?

Da li će, ukoliko nemački radnici štrajkuju, ili se pobune protiv ekonomske tiranije svojih poslodavaca ili političke tiranije jedne vlade koja je prirodni zaštitnik kapitalista i ostalih izrabljivača narodnog rada – da li će onda proleterijat svih ovih zemalja ekskomuniciranih od strane marksovaca, ravnodušno i skrštenih ruku posmatrati ovu borbu? Ne, on će sav svoj mršavi novac i, štaviše, sopstvenu krv dati svojoj braći u Nemačkoj i ne pitajući ih kakav je politički sistem u kome moraju da traže svoje oslobođenje.

Dakle, u tome leži istinsko jedinstvo Internacionale – u zajedničkim aspiracijama i spontanom pokretu narodnih masa svih zemalja, a ne u kakvoj vladi ili jednolikoj političkoj teoriji koju jedan opšti kongres ovim masama nameće. Ovo je toliko očigledno da čovek mora svojom strašću za moći biti veoma zaslepljen da to ne shvati.

Ako je baš neophodno, mogu da shvatim da krunisani i nekrunisani despoti mogu sanjati o žezlu sveta; ali šta da se kaže o jednom prijatelju proleterijata, jednom revolucionaru koji tvrdi da zaista želi oslobođenje masa i postavlja se kao vođa i vrhovni zapovednik svih revolucionarnih pokreta koji mogu da izbiju u različitim zemljama, a sanja o potčinjavanju proleterijata svih tih zemalja jednoj jedinjoj misli što se rodila u njegovoj glavi!

Gospodina Marksa smatram za veoma ozbiljnog, iako ne uvek i naročito iskrenog revolucionara, koji zaista želi pobunu masa, i pitam se kako se moglo dogoditi da ne uvidi da bi uspostavljanje jedne univerzalne, kolektivne ili individualne diktature, koja u izvesnoj meri sprovodi delo jednog glavnog inženjera svetske revolucije, regulišući i vodeći poput mašine pobune masa – da bi, kažem, uspostavljanje jedne takve diktature bilo samo po sebi dovoljno da sve narodne pokrete parališe i krivotvori? Kakav se čovek, kakva grupa ljudi, ma koliko genijalni bili, usuđuje da se uобрази da onu silnu masu interesa, tendencija i postupaka, koji su u svakoj zemlji, provinciji, mestu, svakom pozivu tako različiti, i čija je čudovišna celina kroz jednu veliku zajedničku aspiraciju ujedinjena ali ne i saobražena, i nekoliko osnovnih načela koja su sada prešla u svest masa, da bi ove u budućnosti dizale socijalnu revoluciju – kako ovu ogromnu celinu može da obuhvati, a kamoli da shvati?

A šta da se misli o jednom međunarodnom kongresu koji u takozvanom interesu ove revolucije proleterijatu celog civilizovanog sveta nameće vladu snadbevenu diktatorskim ovlašćenjima, inkvizitorskim i svešteničkim pravom da suspenduje regionalne federacije, da na čitave nacije stavi zabranu u ime jednog takozvanog službenog principa, koji nije ništa drugo do lična misao gospodina Marksa, a koja je glasanjem jedne veštačke manjine pretvorena u apsolutnu istinu? Šta da se misli o jednom kongresu koji je, bez sumnje da bi svoju ludost još više predočio, ovu diktatorsku vladu proterao u Ameriku, pošto ju je sastavio od verovatno poštenih, ali opskurnih, dovoljno neupućenih i njemu samom nepoznatih ljudi? Naš neprijatelj, buržoazija, imao je, dakle, pravo kada je naše kongrese ismejao, tvrdeći da se Internacionala protiv starih tiranštava bori samo zato da bi uspostavila novo, i da kao dostojnu zamenu za postojeće apsurdne želi da stvori jedan novi apsurd?

Zar ne bismo zato morali, radi časti i zdravlja Internacionale, da požurimo sa izjavom da je ovaj zlosrećni haški kongres, daleko od toga da bude izraz aspiracija celokupnog evropskog proleterijata, bio, uprkos prividnoj pravilnosti koju su hteli da mu daju, u stvari samo tužni proizvod laži i intriga i uvredljiva zloupotreba poverenja i autoriteta, koji se bivšem Generalnom veću, na žalost, i suviše dugo priznavao? Bio je to, u stvari, ne kongres Internacionale, već kongres Generalnog veća, na kome su marksovci i blankistički članovi brojali skoro trećinu delegata, a za njih se zakačio, s jedne strane, disciplinovani bataljon Nemaca, i, sa druge, nekoliko zalutalih Francuza, (i oni) koji su u Hag došli ne da bi ozbiljno razmotrili odnose radi oslobođenja proleterijata, nego da zasnuju svoju vladavinu u Internacionali.

Gospodin Marks, veštiji i lukaviji nego njegovi blankistički saveznici, narugao im se, kao pre njega gospodin fon Bizmark diplomatama Carstva i Francuske Republike. Blankisti su se na kongres u Hagu uputili očigledno sa nadom, koju im je sam gospodin Marks sigurno pothranjivao, da preko Generalnog veća obezbede sebi vođstvo u socijalističkom pokretu u Francuskoj, ubeđeni da će i dalje ostati njegovi uticajni članovi. Gospodin Marks ne voli da s nekim deli vlast, ali je više nego verovatno da je svojim francuskim kolegama dao pozitivna obećanja, budući da bez njihove pomoći na kongresu ne bi imao većinu. A pošto se njima poslužio, uljudno ih je ispratio do vrata, a na osnovu jednog ranije utvrđenog plana, koji je sastavio sa svojim prisnim prijateljima, Nemcima iz Amerike i Nemačke, izgnao je Generalno veće u Njujork, a svoje dojučerašnje prijatelje, blankiste, ostavio u veoma neprijatnom položaju zaverenika koji su postali žrtve svoje sopstvene zavere. Dve takve čuške u tako kratkom roku francuskom duhu baš i ne služe na čast.

Ali zapitajmo se: Da li je to možda gospodin Marks sam sebi skinuo krunu, poslavši vladu Internacionale da se prošeta do Njujorka? Ni u kom slučaju. Niko mu neće naneti uvredi pretpostavivši da je ovu vladu hteo da shvati ozbiljno i da sudbinu Internacionale preda u neiskusne i slabašne ruke, budući da sebe u izvesnom smislu smatra njenim ocem i, naravno, njenim gospodarom. Njegovo slavoljublje moglo bi ga, doduše, dovesti do toga da joj nanese mnogo štete, ali on ne može da priželjkuje njeno uništenje; a zar razlog za njeno uništenje ne bi bio u poveravanju ovih diktatorskih ovlašćenja neposobnim ljudima? Kako rešiti ovu teškoću?

Ona se rešava veoma jednostavno za one koji znaju ili pogađaju da je u senci ove službene, prividne vlade u Njujorku osnovana u Evropi anonimna vlada takozvanih agenata ove vlade, koji su apsolutno neodgovorni, opskurni, ali utoliko moćniji, ili, da govorimo jasnije, okultna i stvarna vlast gospodina Marksa i njegovih. Cela tajna haške intrige leži u tome. Time se može objasniti istovremeno trijumfalno i mirno ponašanje gospodina Marksa koji od sada veruje da celu Internacionalu drži u džepu, i ukoliko to nije njegova velika samoobmana, sasvim je u pravu što se raduje, jer dok on u potaji uživa u božanskim radostima vlasti, sve njene neprijatnosti i ono što smeta, a što uz nju ide, može da prebaci na nesrećno Generalno veće u Njujorku.

Da bismo se sasvim uverili da je ovo zaista nada i misao gospodina Marksa, potrebno je samo s nešto pažnje pročitati septembarski broj "Volksstaat"-a, glavnog organa Nemačke socijaldemokratske radničke partije, koji kao takav sadrži direktne inspiracije gospodina Marksa. U jednom poluslužbenom članku navedeni su sa svom nemačkom naivnošću i nespretnošću svi razlozi koji su diktatora ove partije i njegove najintimnije prijatelje pobudile da vladu Internacionale premeste iz Londona u Njujork. Ovaj državni udar imao je dva glavna razloga.

Najpre nemogućnost sporazumevanja sa blankistima. Ako je gospodin Marks, posle osvajanja gospodina fon Bizmarka u Nemačkoj, prošet od glave do pete tako razvijenim pangermanskim instinktom, onda su blankisti pre svega francuski patrioti. Pošto Nemačku ne poznaju i potcenjuju je, kao što već i priliči pravim Francuzima, mogli su gospodinu Marksu lako da prepuste apsolutnu

vladavinu, ali ni za šta na svetu ne bi mu priznali vladavinu u Francuskoj, koju su, naravno, za sebe rezervisali. A upravo ovu diktaturu u Francuskoj Marks, kao pravi Nemač, priželjkuje više od bilo čega, mnogo više nego diktaturu u Nemačkoj.

Nemci i mogu da nad Francuskom odnesu materijalne ili čak političke pobjede, ali moralno, socijalno, uvek će se osećati inferiornim. To nepobedivo osećanje inferiornosti jeste večni izvor svekolike ljubomore i animoznosti, ali i svih brutalnih ili maskiranih požuda koje sama reč Francuska u njima pobuđuje. Nemač ne veruje da je ušao u svet sve dok se njegov glas, njegova slava, njegovo ime ne prihvati u Francuskoj. Biti priznat od javnog mnjenja ove nacije, i naročito Pariza, to je bila uvek žarka potajna misao svih čuvenih Nemaca. A vladati Francuskom i preko Francuske mišljenjem celog sveta, kakva slava i, pre svega, kakva moć!

Gospodin Marks je previše inteligentan, ali i previše sujetan i slavoljubiv Nemač, da ovo ne bi znao. Otuda nema koketerije kojom se nije koristio, ne bi li ga prihvatilo revolucionarno i socijalističko mnjenje Francuske. Čini se da mu je to delimično pošlo za rukom, budući da su se blankisti, naterani svojom sopstvenom ambicijom da teže ka savezu sa ovim pretendentom na diktaturu u Internacionali, u početku uhvatili na taj mamac; zahvaljujući njegovoj svemogućoj protekciji, postali su i sami članovi londonskog Generalnog veća.

U početku sklad mora da je bio potpun: jer obe strane, autoritarne i željne vlasti jedna koliko i druga, behu ujedinjene zajedničkom mržnjom protiv nas, koji smo nepomirljivi protivnici svake vlasti i svake vlade pa otuda i one koju su nameravali da uspostave u Internacionali. Uprkos tome, njihova alijansa nije mogla dugo da potraje, jer budući da gospodin Marks nije želeo da deli vlast, a oni mu nisu mogli odobriti diktaturu nad Francuskom, postalo je nemoguće da ostanu dugo dobri prijatelji. Tako su još pre haškog kongresa, dok je među njima još vladao privid najnežnijeg prijateljstva, gospodin Marks i njegovi intimni prijatelji doneli odluku o izbacivanju blankista iz Generalnog veća. "Volksstaat" to ubedljivo priznaje, dodajući da je, pošto ovo udaljavanje ne bi bilo moguće sve dok Generalno veće boravi u Londonu, odlučeno da se ono premesti u Ameriku.

Sledeći razlog, takođe priznat od strane "Volksstaat"-a jeste sada opštepoznata neposlušnost engleskih radnika. To priznanje mora da je za gospodina Marksa bilo veoma neprijatno, jer ono za njega predstavlja veoma veliki udarac. Uz svoju, bez sumnje, veoma ozbiljnu i duboku ekonomsku nauku i svoj isto tako izvanredan i neporeciv talenat političkog intriganta, imao je gospodin Marks, da bi svoje sunarodnike primamio i njima vladao, uvek dve tetive na svom luku, francusku i englesku: prva se sastojala u prilično nesrećnom podražavanju francuskog duha, a druga u mnogo bolje uspelejoj afektaciji zdravog razuma Engleza. Gospodin Marks je proveo više od dvadeset godina u Londonu među engleskim radnicima, i kao što gotovo uvek biva sa Nemcima, koji, stideći se u dnu duše sopstvene zemlje, na nespretn način preuzimaju i preuveličavaju običaje i jezik zemlje u kojoj stanuju, tako i gospodin Marks voli da se pokazuje većim Englezom od samih Engleza. Žurim da dodam da je on, pošto je svoju izvanrednu inteligenciju upotrebio za proučavanje engleskih ekonomskih odnosa, stekao veoma detaljno i duboko znanje ekonomskih odnosa između rada i kapitala u ovoj zemlji. Svi njegovi spisi to dokazuju, i ako zanemarimo izvestan hegelovski žargon, kojeg nije mogao da se oslobodi, nalazimo da gospodin Marks, pod tobožnjim izgovorom da sve druge zemlje, budući da su zaostaliye u odnosu na velikokapitalističku produkciju, nužno moraju to da budu i u odnosu na socijalnu revoluciju – ima u vidu jedino engleske prilike. Moglo bi se reći da neki Englez tu govori isključivo o Englezima.

To svakako nije nikakva velika zasluga sa stanovišta internacionalnosti, ali bi se iz toga bar moglo zaključiti da gospodin Marks na engleske radnike vrši koliko legitiman, toliko i lekovit uticaj, i doista izgleda da je dugi niz godina između njega i velikog broja značajnih engleskih radnika

postojala veoma ozbiljna prisnost i veliko međusobno poverenje, zbog čega je svet poverovao da on u Engleskoj uživa značajan autoritet, pa mu je tako na Kontinentu prestiž rastao. Očekivao se, dakle, sa isto tako velikim nestrpljenjem koliko i poverenjem u celoj Internacionali, trenutak kada će, zahvaljujući njegovoj energičnoj i inteligentnoj propagandi, milioni radnika, koji danas sačinjavaju plodonosno društvo Trades Unions, sa svom svojom opremom i stvarima preći u naš tabor.

Ova nada upravo treba da se ostvari, bar delimično. Več je osnovana jedna engleska federacija koja formalno pripada Internacionali. Ali, gle čuda, prvi akt ove federacije bio je otvoreni raskid svih solidarnih odnosa sa gospodinom Marksom, i ako je suditi po onome što odaje "Volksstaat", a naročito po ogorčenim rečima, uvredama, koje je gospodin Marks na haškom kongresu nepromišljeno bacio u lice engleskim radnicima, može se zaključiti da britanski proleterijat odlučno odbija da stavi svoj vrat pod jaram socijalističkog diktatora Nemačke. Kakav bedan ishod posle dvadesetogodišnjeg udvaranja jednom narodu! Posle hvalospeva upućivanih engleskim radnicima u svim tonovima, posle preporuka da budu uzor proleterijatu svih zemalja, odjedanput se naći prisiljen da ih prokune i izjavi da su se prodali svakoj reakciji! Kakva nesreća i pad, ne za engleske radnike, već za gospodina Marksa.

Inače, sasvim zaslužen pad. Gospodin Marks je engleske članove Generalnog veća dugo obmanjivao. Koristeći se delimično njihovim nepoznavanjem kontinentalnih prilika, delimično njihovom sažaljenja dostojnom ravnodušnošću za te prilike, uspevalo mu je da oni godinama prihvataju sve što on predloži. Tada izgleda da je između gospodina Marksa i ovih engleskih članova postojala neka vrsta prećutnog sporazuma, po kome se gospodin Marks, u čisto engleska pitanja neće mešati, ili tek toliko koliko njima odgovara, dok mu oni, zauzvrat, prepuštaju celo kontinentalno vođstvo Internationale, što ih je veoma malo zanimalo. Zbog časti ovih građana trebalo bi pretpostaviti da su imali najveće poverenje u lojalnost i pravednost gospodina Marksa.

Danas je poznato do koje je mere gospodin Marks zloupotrebio to poverenje. Poznato je da su svi poslovi Internationale ili, štaviše, sve unutar nje u ime Generalnog veća raspirivane i sprovedene intrige, kombinovani i vođeni od strane jednog intimnog kruga oko gospodina Marksa, kruga koji se sastojao gotovo isključivo od Nemaca i, u izvesnoj meri, imao funkciju izvršnog komiteta: taj je komitet znao, odlučivao, radio sve. Ostali članovi, koji su sačinjavali veliku većinu Generalnog veća, živeli su, što se svega toga tiče, u apsolutnom neznanju. U svojoj ljubaznosti prema njima išli su tako daleko da su im prištedeli potpisivanje cirkulara Generalnog veća; njihova imena su stavljali umesto njih, tako da ovi do poslednjeg trenutka nisu imali ni najmanju ideju o svim gadostima za koje su ih, bez njihovog znanja, činili odgovornim. Može se shvatiti kako su ljudi poput gospodina Marksa i njegovih prijatelja, budući i suviše vešti političari da bi ih dvoumljenje zaustavilo, ovu situaciju iskoristili. Nepotrebno je reći, mislim, koji je bio cilj ove velike intrige. Sastojao se u uspostavljanju revolucionarne diktature gospodina Marksa u Evropi uz pomoć Internationale.

Gospodin Marks, kao novi Alberoni, osećao se dovoljno odvažnim da takvu misao iskaže i da je ostvari. O sredstvima za njeno sprovođenje govorio je s neiskrenom bezbrižnošću i prezirom u svom poslednjem govoru u Amsterdamu. Istina je, kao što je rekao, da on za potčinjavanje nema ni finansijskih sredstava ni Šaspoovih pušaka ni Krupovih topova. On poseduje, međutim, izvanredan dar za intrigu i odlučnost koja ne preza ni pred kakvom niskošću; sem toga, on ima u svojoj službi mnogobrojno društvo hijerarhijski organizovanih agenata koji tajno delaju po njegovim direktnim naređenjima, neku vrstu socijalističkog literarnog slobodnog zidarstva, u kojem njegovi zemljaci, nemački i ostali Jevreji, zauzimaju značajno mesto i pokazuju revnost koja bi bila

dostojna neke bolje stvari. Imao je, najzad, i veliko ime Internacionale, koje na proleterijat svih zemalja deluje tako magično i koje je i suviše dugo uspevao da iskorišćava za svoje slavloljubive projekte.

Od 1869, ali naročito od 1871, krenuo je gospodin Marks na svoj vojni pohod. Sve do kongresa u Bazelu (septembra 1869) umeo je da svoje projekte maskira. Ali pošto su zaključci ovog kongresa izazvali njegov bes i probudili njegova strahovanja, naredio je svim vernicima da preduzmu opšti i divljački napad protiv svih onih koje je sada počeo da mrzi kao nepomirljive protivnike njegovog principa i njegove diktature. Vatra je otvarana sukcesivno na prijatelje i na mene, naročito na mene, najpre u Parizu, zatim u Lajpcigu i Njujorku, napokon u Ženevi. Umesto mecima, Marksovi artiljerci su nas gađali blatom. Beše to poplava stupidnih i skarednih kleveta. Već u proleće 1870. znao sam da je gospodin Utin (mali ruski Jevrejin, koji raznim niskostima nastoji da pribavi sebi položaj u jednoj ženevskoj Internacionali), svakome ko je hteo da ga sluša, govorio da mu je gospodin Marks napisao poverljivo pismo sa preporukom da protiv mene sakuplja sve činjenice, to jest sve priče i mržnjom zadahnute optužbe sa prividnim dokazima, dodajući da bi se, ukoliko taj privid bude prihvatljiv, te stvari mogle na sledećem kongresu iskoristiti protiv mene. Tada su počeli da kuju onu famoznu klevetu koja se zasnivala na mom ranijem odnosu sa nesrećnim Nečajevim, o čemu mi je još uvek zabranjeno da govorim, a čime su se marksovci u istražnoj komisiji poslužili da marksističkom haškom kongresu izdiktiraju unapred pripremljenu odluku o mom isterivanju.

Da bi bila pojmljiva dobra vera marksovskih agenata i listova, dozvolite mi da ispričam jednu drugu priču. Tako sam bio navikao da su skoro svakom broju „Volksstaat“-a sistematski i redovno budem oklevetan, kao i da se ne trudim da čitam sve gluposti koje protiv mene pišu. Jednom su mi moji prijatelji ukazali na jednu od njih, čije spominjanje mi se ovde čini korisnim, utoliko pre što mi se čini podesnim da time istaknem čestitost i istinoljubivost gospodina Marksa. Cenjene „Leipziger Zeitung“, službeni list Socijaldemokratske partije Nemačke, izgleda kao da su postavile sebi zadatak da dokažu da ja nisam ništa manje nego plaćeni agent ruske vlade. U ovom cilju objavile su najneverovatnije stvari, npr. da smo moj preminuli zemljak (Aleksandar Hercen) i ja primili priličnu novčanu pomoć od nekog panslavističkog komiteta u Moskvi, pod neposrednom upravom vlade u Sankt Peterburgu, i da sam posle Hercenove smrti imao sreću da mi se penzija udvostruči. Jasno je da na tako ubedljive činjenice nisam imao šta da odgovorim.

U broju (od 30. aprila 1870) „Volksstaat“-a ispričana je sledeća anegdota: Kad se Bakunjin 1848. nalazio u Vroclavu, gde su nemački demokrati bili toliko glupi da ga prime s punim poverenjem i ne primećujući da je pravio panslavističku propagandu, objavio je kelnski list „Nove rajnske novine“, koje uređuju gospoda Marks i Engels, dopis iz Pariza, prema kome se gospođa Žorž Sand na veoma uznemirujući način izjasnila o Bakunjinu, da ga se treba čuvati, da se ne zna ko je on, ni šta hoće, ukratko da je on veoma sumnjiva ličnost, itd. itd. „Volksstaat“ dodaje da Bakunjin na tako direktne optužbe nije nikada odgovorio, štaviše da je nestao, i to da je posle objavljivanja ovog dopisa pobjegao u Rusiju i u Nemačkoj se pojavio tek 1849, bez sumnje da bi kao agent provocateur učestvovao u drezdenskoj pobuni.

Evo sada pravih činjenica. Gospoda Marks i Engels su zaista objavili protiv mene onaj dopis iz Pariza, što samo dokazuje da su već tada gajili prema meni osećanja nežnog prijateljstva i isti duh čestitosti i pravednosti koji ih i danas krasí. Ne smatram da je potrebno da ovde govorim o činjenicama koje su dovele do ovog dokaza njihove blagonaklonosti, ali verujem da moram da dodam ono što je „Volksstaat“ zaboravila ili propustila da kaže: godine 1848. bio sam mlađi, osetljivijim i zato mnogo manje strpljiv i ravnodušan nego danas, i čim sam pročitao pomenuti

dopis, pohitao sam da napišem pismo gospođi Žorž Sand, koja je tada bila mnogo revolucionarnija nego što izgleda da je danas i prema kojoj sam gajio veoma iskreno i duboko divljenje. To pismo, u kojem sam je molio za objašnjenje o izjavama koje joj se pripisuju, predato joj je posredstvom mog prijatelja Adolfa Rajhela, sadašnjeg muzičkog direktora u Bernu. Gospođa Sand mi je odgovorila veoma šarmantnim pismom, izražavajući mi svoje iskreno prijateljstvo. Istovremeno je gospođi Marksu i Engelsu poslala veoma oštro pismo, u kojem sa negodovanjem traži objašnjenje o zloupotrebi njenog imena radi klevetanja njenog prijatelja Bakunjinu, prema kome oseća koliko prijateljstvo, toliko i poštovanje. Ja sam, sa svoje strane, zamolio jednog prijatelja, Poljaka Kosijelskog, koji se privatnim poslom uputio u Keln, da u moje ime od gospođe urednika lista „Novih rajnskih novina“ zahteva ili javno demantovanje, ili zadovoljenje oružjem. Pod ovim dvostrukim pritiskom pokazalo se ova gospođa kao veoma coulant, veoma ljubazni. Objaviše za svoje samoljublje veoma neprijatno pismo gospođe Sand i dodade nekoliko redova žaljenja što je, u njihovoj odsutnosti, u njihov list primljen dopis uperen protiv časti njihovog „prijatelja Bakunjinu“, za koga je i njihovo srce puno naklonosti i poštovanja. Shvatljivo je što posle takve izjave – koju „Volksstaat“ može da nađe u jednom od julskih ili avgustovskih brojeva „Novih rajnskih novina“ iz 1848. i u sećanju gospođe Marksa i Engelsa, koji sigurno neće biti tako nevesti da je poreknu – nisam više nalazio za potrebno da od njih zahtevam neko drugo zadovoljenje. Što se tiče mog tobožnjeg nestanka u Rusiju, ova gospođa znaju bolje od bilo kog drugog da sam Nemačku napustio tek 1850, kad su me posle godine dana prisilnog boravka u tvrđavi Kenigštajn u okovima odveli u Prag, zatim u Olomouc, odakle su me 1851, još uvek u okovima, odveli u Sankt Peterburg.

Zaista mi je nelagodno što sam primoran da sve ovo ispričam. To danas činim prvi i poslednji put, da bih čitaocima pokazao sa kakvom sam vrstom ljudi osuđen da se borim. Njihova ogorčenost protiv mene, koji ih nikada nisam lično napadao, koji o njima nisam nikad ni govorio i sistematski se uzdržavao da odgovorim na njihove bezobrazne napade, ta mržnjom zadojena upornost sa kojom pokušavaju da me posle mog bekstva iz Sibira 1861. okleveću i ozloglase u svoj svojoj privatnoj korespondenciji i svim svojim novinama, predstavljaju za mene jednu tako čudnovatu pojavu, koju ni do danas nisam uspeo da shvatim. To što oni rade protiv mene nije samo gnusno i gadljivo, već je glupo. Kako to da ova gospođa nisu shvatila da su, napadajući me s tako neverovatnim ogorčenjem, mnogo više učinili za moju slavu nego što bih to sam mogao da učinim; jer sve te uvredljive priče, koje su sa tako strasnom mržnjom protiv mene svuda širili, skrhaće se pod težinom sopstvene apsurdnosti, ali moje ime će ostati, a za to ime, oko koga su se tako trudili da ga učine poznatim, biće vezana istinska, legitimna slava da sam bio neumoljivi i neporimljivi protivnik ne njihovih ličnosti, za koje se veoma malo brinem, već njihovih autoritarnih teorija i njihovih smešnih i ružnih pretenzija na svetsku diktaturu. Da sam, dakle, žedan slave, morao bih umesto da budem kivan na njih, zbog svih tih napada, da im budem beskrajno zahvalan, jer svojim nastojanjima da me ocrne oni su učinili nešto što nikad nije odgovaralo mojim namerama i mom ukusu: visoko su me uzdigli.

Marta 1870, uvek u ime Generalnog veća i s potpisima svih njegovih članova, gospodnin Marks je napisao protiv mene jedan difamatorski cirkular na nemačkom i francuskom jeziku i razaslao ga svim zemaljskim federacijama. O tom cirkularu sam čuo tek pre šest ili sedam meseci, prilikom poslednjeg procesa gospođi Libknehtu i Bebelu [marta 1872], u kojem je igrao i bio protiv njih kao optužnica javno pročitana. U tome, kako izgleda, isključivo protiv mene uperenom memoradndumu, čije mi pojedinosti ni dan-danas nisu poznate, gospodin Marks preporučuje, između ostalog, svojim prisnim prijateljima podzemnu aktivnost u Internacionali; zatim se okreće protiv mene

i, pored mnogih finih stvari, podiže protiv mene optužbu da sam u Internacionali, a očigledno u svrhu njenog uništenja, osnovao ubistveno tajno društvo, nazvano Alijansa.

Ali ono što mi se učinilo najsmješnijim u ovoj komediji jeste da me je, dok sam sasvim mirno živeo u Lokarnu, veoma daleko od svih sekcija Internacionale, gospodin Marks optužio da vodim užasnu intrigu – čovek se, eto, tako ponekad prevari kad druge sudi prema sebi samom – u svrhu premeštanja londonskog Generalnog veća u Švajcarsku, s očiglednim ciljem da u njemu zasnujem svoju diktaturu. Cirkular se završava veoma učenim i potpuno pobedonosnim ukazivanjem na neophodnost – koja danas, kao što se čini, više ne postoji – da Generalno veće ostane u Londonu, pošto je ovaj grad do haškog kongresa gospodinu Marksu izgledao kao prirodni centar, istinska prestonica svetske trgovine. Izgleda da je to prestao da bude otkad su se engleski radnici pobunili protiv gospodina Marksa, ili još više, otkad su prozreli njegove aspiracije ka diktaturi i upoznali njegova i suviše vešta sredstva da ih pridobije.

Od septembra 1871, doba famozne Londonske konferencije, počeo je da se protiv nas vodi odlučni otvoreni rat, otvoren u onoj meri u kojoj bi to mogao biti kad su u pitanju vladavini tako skloni i oprezni ljudi kao što su gospodin Marks i njegovi usvojenici.

Katastrofa Francuske izgleda da je u srcu gospodina Marksa probudila velike nade, kao što je i istovremeni trijumf gospodina fon Bizmarka – koga u jednom poluslužbenom pismu koje se nalazi preda mnogom gospodin Engels, drugo Ja i naprisniji prijatelj gospodina Marksa, hvali kao veoma korisnog slugu socijalističke revolucije – probudio u njemu veliku ljubomoru. Kao Nemač, bio je, naravno, ponosan na to, kao socijaldemokrata se sa gospodinom Engelsom tešio mišlju da, na kraju krajeva, ova pobeda pruske monarhije mora, ranije ili kasnije, da dovede do pobeđe velike republikanske narodne države; ali lično je bio užasno povređen što je neko drugi napravio toliko buke i tako se visoko uzdigao.

Apelujem na sećanje svih koji su u godinama 1870. i 1871. imali prilike da vide i čuju Nemce. Ako bi se potrudili da prozru njihove misli kroz protivrečnosti dvosmislenog izražavanja, složice se sa mnogom da se, sa retkim izuzecima, ne samo kod radikala već i kod ogromne većine socijalista, pored prave brige zbog propasti republike pod udarcima jednog despota, ipak osećalo opšte zadovoljstvo zbog Francuske koja je tako nisko pala i Nemačke koja se tako visoko uzdigla. Čak i kod onih koji su se najhrabrije borili protiv ove patriotske struje što je preplavila celu Nemačku, čak i kod gospode Bebel i Libknehta, koji su svoje energične proteste protiv pruskog varvarstva u ime prava Francuske platili i još uvek plaćaju svojom slobodom, mogli su se osetiti nesumnjivi tragovi ovog nacionalnog trijumfa. Sećam se, na primer, da sam u jednom septembarskom broju „Volksstaat“-a iz 1870. pročitao sledeću rečenicu, koju ne mogu sasvim tačno da navedem, pošto taj broj nemam kod sebe, ali čiji smisao me je i suviše jako dirnuo da bih mogao da zaboravim na njega i opšti ton. „Sada“, pisalo je, „kada je usled poraza Francuske inicijativa socijalističkog pokreta prešla iz Francuske u Nemačku, nalaze se pred nama krupne obaveze.“

U tim rečima ogleda se cela misao, sva nada, celokupna ambicija marksovaca. Oni ozbiljno veruju da nedavna vojna i politička pobeda Nemaca nad Francuskom označava početak jedne velike istorijske epohe, u kojoj je Nemačka pozvana da u svakom pogledu igra prvu ulogu u svetu, naravno radi zdravlja samog sveta. Francuska i latinski narodi su bili, Slovena još nema i, uostalom, previše su varvarski da bi nešto postali sami, bez pomoći Nemačke; jedino Nemačka danas postoji. Iz svega toga rađa se kod Nemaca trostruko osećanje. Prema nekad inteligentnim i moćnim, ali danas dekadentnim latinskim narodima osećaju neku vrstu milosrdnog poštovanja, pomešanog sa žaljenjem: učtivi su, ili, bolje reći pokušavaju da prema njima budu učtivi, jer učtivost ne postoji ni u običajima ni u prirodi Nemaca. Prema Slovenima su se pretvarali da osećaju prezir,

u kojem, međutim, ima mnogo straha; njihovo pravo osećanje prema njima jeste mržnja, mržnja ugnjetača nad ugnjetenim, čije se užasne pobune plaši. I napokon, prema sebi samim postali su krajnje naduti, zaljubljeni sami u sebe, što ih ni u kom slučaju ne čini prijatnijim, i uobražavaju da pod jedinstvenim – i (kao što bi gospodin Engels sigurno dodao) revolucionarnim – jarmom svog pangermanskog kralja nešto jesu i da nešto mogu.

Ono što je gospodin fon Bizmark uradio za politički i buržoaski svet, to bi danas gospodin Marks da uradi za socijalistički svet u krilu evropskog proleterijata: da francusku inicijativu zameni nemačkom inicijativom i vladavinom i, budući da, po njemu i njegovim učenicima, ne postoji naprednija nemačka misao od njegove, smatrao je da je kucnuo čas da ova misao teorijski i praktično odnese pobjedu u Internacionali. To je bio jedini cilj konferencije koju je septembra 1871. sazvaio u Londonu.

Ova Marksova misao jasno je razvijena u famoznom manifestu nemačkih komunista 1848, koji su gospoda Marks i Engels sastavili i objavili. To je ideja o oslobođenju proleterijata i organizaciji rada pomoću države. Izgleda da je na haškom kongresu gospodin Engels, uplašen odvratnim utiskom koji je izazvalo čitanje nekoliko stranica tog manifesta, požurio da izjavi da je to zastareo dokument, teorija od koje su i sami digli ruke. Ako je to rekao, bio je neiskren; jer, neposredno pred kongres marksovci su se trudili da ovaj dokument proture u sve zemlje. On je, uostalom, doslovno u svim glavnim crtama, prenet u program Nemačke socijaldemokratske radničke partije. Glavna tačka koja se nalazi u od strane gospodina Marska, u ime provizornog Generalnog veća, sastavljenom manifestu iz 1864. i koja je na ženevskom kongresu 1866. izbačena iz programa Internacionale jeste osvajanje političke vlasti pomoću radničke klase.

Shvatljivo je što su tako preko neophodni ljudi kao što su gospoda Marks i Engels pristalice jednog programa koji naglašavanjem i uzdizanjem političke vlasti svekolikoj slavljujivosti otvara vrata. Pošto će postojati politička vlast, neizbežno će postojati i podanici, koji su, doduše, republikanski preruseni u građane, ali su, uprkos tome, podanici i kao takvi će biti prisiljeni da se povinuju, jer bez povinovanja nijedna vlast nije moguća. Neko će prigovoriti da se oni neće povinovati ljudima, već zakonima što su ih sami stvorili, na šta odgovaram da svako zna da u najdemokratskijim, najslobodnijim zemljama, koje imaju političku vladu, narod donosi zakone i šta za njega znači nepovinoвање tim zakonima. Onaj ko nije toliko predubeden da fikciju uzima za stvarnost moraće uskoro da shvati da se čak ni u tim zemljama narod, u stvari, ne povinuje zakonima koje je sam doneo, već zakonima donetim u njegovo ime, a povinovanje njima znači za narod uvek i jedino potčinjavanje samovolji tutorske i vladajuće manjine ili, drugim rečima, slobodu da bude rob. [...]

Komunistička pobuna u Parizu inaugurisala je socijalnu revoluciju. Značaj ove revolucije nije, zapravo, u zaista slabim pokušajima za koje je imala sredstava i vremena, već u idejama koje je pokrenula, u živoj svetlosti koju je bacila na istinsku prirodu i cilj revolucije, u nadama koje je svuda probudila i u iz toga proisteklim moćnim pokretima narodnih masa svih zemalja, pre svega u Italiji, gde probuđenost naroda datira od ove pobune, čija je osnovna crta dizanje komune i radničkih društava protiv države. Ovom pobunom Francuska se jednim udarcem opet domogla svog pravog mesta i Pariz, ta prestonica svetske revolucije, opet je preuzeo svoju veličanstvenu inicijativu, bizmarkovskim Nemcima i topovima uprkos.

Njeno dejstvo je svuda bilo tako silovito da su čak i marksovci, čije ideje ovom pobunom behu srušene, bili prisiljeni da pred njom skinu kapu. Učinili su i više od toga: uprkos najjednostavnijoj logici i protivno svojim pravim osećanjima, proklamovali su da su program i cilj [pobune], u stvari, njihovi. To je bilo zaista lakrdijaško, ali za njih nužno prerusavanje. Morali su to da urade,

da ih drugi ne bi nadmašili i da ih svi ne bi napustili; tako je bila silna kod svih strast koju je ova revolucija izazvala.

Tu se treba, dakle, diviti hrabrosti i spretnosti gospodina Marksa, koji se dva meseca posle toga usudio da sazove konferenciju Internacionale u Londonu da bi joj izložio svoj bedni program. Ova smelost bi se, doduše, mogla objasniti dvema okolnostima. Najpre ovom: narodni Pariz beše desetkovan, i cela revolucionarna Francuska bila je tada, sa retkim izuzecima, osuđena na ćutanje. Dalje, velika većina Francuza koji su u Londonu zastupali Francusku sastojala se od blankista, a mislim da sam razloge koji su blankiste nagonili da traže savez za gospodinom Marksom već jasno objasnio; ovaj dakle, nije tada u ovim autoritarnim predstavnicima Pariske komune imao nikakve protivnike, već jaku podršku.

Inače, poznato je kako je ova konferencija skupljena navrat-nanos; sastojala se od prisnih prijatelja gospodina Marksa, koje je ovaj sam brižljivo izabrao, i od nekolicine prevarenih ljudi. Konferencija je glasala za sve što se ovome svidelo da joj predloži, i Marksov program, pretvoren u službenu istinu, nametnut je tako celoj Internacionali kao obavezujući princip.

Ali čim je u Internacionali nastala jedna službena istina, nastala je i potreba za vladom koja bi je održavala. To je bio drugi predlog gospodina Marksa, prihvaćen kao i onaj prvi. Sad je Internacionala bila vezana za misao i volju nemačkog diktatora. Dali su mu pravo na cenzurisane svih časopisa i sekcija internacionale. Došlo se do uverenja da je neodložno potrebno voditi tajnu korenspodenciju između Generalnog veća i svih regionalnih veća; sem toga, dali su mu pravo da u sve zemlje pošalje tajne agente, koji bi tamo za njega intrigirali i unosili rasulo na najveću čast gospodina Marksa; dali su mu, jednom rečju, potpunu tajnu vlast.

Da bi bio siguran da će u njoj moći mirno da uživa, gospodin Marks je smatrao da treba da preduzme još jednu meru. Morao je po svaku cenu da protivnike svoje diktature upropasti u očima javnog mnjenja, pa mi je učinio čast da mene među njima stavi na prvo mesto. Tako je, dakle, doneo istorijsku odluku da me uništi. Zato je prizvao svog malog statistu i zemljaka gospodina Utina, koji je bez ikakve službene delegacije doputovao u London, izgleda jedino zato da bi pred konferencijom iznosio protiv mene takve bestidnosti i gnusnosti. Još uvek ne znam šta je sve govorio, ali evo kako sam o tome doneo svoj sud. Građanin Anselmo Lorenzo Aspriljo, delegat španske federacije, napisao je na pitanje nekih mojih prijatelja sedeći odgovor: „Ako je Utin govorio istinu, Bakunjin mora da je bestidnik; ako je lagao, onda je on, Utin, bestidni klevetnik.“

I obratite pažnju da se sve to događalo bez mog znanja i da sam to saznao tek iz odgovora gospodina Lorenca Asprilja, o kojem su me izvestili tek u aprilu ili maju. Na kraju svega je cirkularno pismo Generalnog veća, koje je tako pretvoreno u službenu vladu, iznenađenu Internacionalu obavestilo o državnom udaru koji je u njoj izveden.

Mislim da je gospodin Marks, zaluđen svojom i suviše lakom i nimalo čvrstom pobedom i svojom diktatorskom vlašću, bio toliko zaslepljen da pojma nije imao o užasnoj oluji koju će njegov državni udar izazvati u nezavisnim delovima Internacionale.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Mihail Bakunjin
Pismo redakciji lista Sloboda
1872

Mihail Aleksandrovič Bakunjin redakciji lista "Liberte" u Briselu. Ciri, 5. oktobar 1872. Obrada:
Zluradi Paradi.

anarhisticka-biblioteka.net